

“HOLATNI HARAKAT TARZIDA REALLASHTIRUVCHI YORDAMCHI FE`L - ETMEK XUSUSIDA”.

Davlatov Zoirjon Zokiraliyevich

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti o'qituvchisi

E-mail: zoirjondavlatov133@gmail.com

Annotatsiya. Holatni harakat tarzida reallashtiruvchi yordamchi fe`l – etmek tahlili xususida ma'lumot beriladi.

Annotation. Information is provided about the analysis of the auxiliary verb - etmek, which realizes the situation in the form of action.

Аннотация. Приводится информация об анализе вспомогательного глагола - этмек, реализующего ситуацию в форме действия.

Kalit soʻzlar: etmek, leksema, sema, bosh ma'no, mustaqil ma'no, ravish, sifatdosh, harakat nomi, modal soʻz.

Key words: etmek, lexeme, sema, main meaning, independent meaning, adverb, adjective, verb, modal word.

Ключевые слова: этмек, лексема, сема, основное значение, самостоятельное значение, наречие, прилагательное, глагол, модальное слово.

Kirish.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, xorijiy tillarni o'rganish, o'rgatishga bo'lgan ehtiyoj ortdi. Zero, chet tillarni mukammal egallash o'z navbatida bu sohaning yetuk bilimdonlarini, tarjimonlarni etishtirish imkonini beradi. Bu holat chet mamlakatlar bilan ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash imkonini yaratadi. Shu bois, xorijiy tillar, jumladan, turk tilining spetsifik belgilarini tadqiq etish va aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Turk tilining fonetik, leksik,

morfologik, sintaktik xususiylari turk va xorijlik tilshunoslar, jumladan, rus turkologlarning qator tadqiqotlarida maxsus o`rganilgan. Quyida turk tilidagi **etmek** fe'lining semantik tahlilini ko'rib chiqamiz.

Asosiy qism.

Etmek fe'li turk tilidagi faol yordamchi fellardan biri hisoblanadi. Bu yordamchi fe'l keng ma'nodagi ot turkumiga kiruvchi so'zlar ishtirokida keladi va qo'shma fe'llarni hosil qiladi. [8, B.1] Masalan: *Sen, Sara Hanımla yemeğe devam edersin (R.N.G.). Sen Sara xonim bilan ovqatlanishda davom etasan.*

Etmek fe'li yakka holda ishlatilishi mumkin. Bu xolda so'z ma'nosi kontekstda anglashiladi, biroq bu fe'l leksema **yapmak, kılmak** so'zlariga xos ma'noni anglatadi. Masalan: *Eden bulur, ünleyen ölür (Atasözü). Izlagan topadi.* Mazkur maqoldagi **etmek** fe'li aslida "qilmoq", "ishlamoq", "shug'ullanmoq" ma'nolarini bildiradi.

Etmek yordamchi fe'li kontekstda "biron-bir yomon ish qilmoq, yomon yo'l tutmoq" ma'nolarini ifoda etish mumkin: *Etme komşuna gelir başına (Ataso`zu). Qo`shninga yomonlik qilsang, o`zingga qaytadi. Felek bana neler etti? Taqdir mening boshimga nima kunlarni solmadi? Ben ettim, sen etme. Men yomon ish qildim, sen qilma. Ettin mi edeceğini? Qiladiganingni qilib bo`ldingmi? Biz tevekkele mi o kadar inat ettik. Görüyorsun ya bize de ettin, kendine de ... (R.H.K.). Biz tavakkalga shunchalik qaysarlik qildik, ko`ryapsanki, bizga ham qiladiganingni qilding, o`zingga ham...*

Etmek yordamchi fe'li quyidagi so'z turkumlari ishtirokida kelishi mumkin:

Ot+etmek yordamchi fe'li: *Mesela beraber dansettiğimizi farzedelim (R.N.G.). Masalan, birga raqs tushganimizni tasavvur qilaylik.*

Ravish + etmek yordamchi fe'li: *Kolombo dönüsü ne varsa altüst etmiş (R.H.K.). Kolomboga qaytishi hamma narsani ostun-ustun qilibdi.*

Modal soʻz + etmek feʻli: *Seni kurtarmali fakat **yok etmekle** de kurtarmak mumkündür (R.H.K.). Seni qutqarish kerak, faqat **yoʻq qilish** bilan ham qutqarish mumkin.*

Sifat + etmek yordamchi feʻli: *Onu yakından çehreme bakmaya **mecbur etmek** için adeta yüzünüzce uğraşıyordum (R.N.G.). Uni yuzimga yaqından qarash uchun majbur qilish deyarli surbetlarcha harakat qilayotgan edim.*

Etmek yordamchi feʻli ikki va undan ortiq boʻgʻinli soʻzlar bilan kelganida ajratib yoziladi. Bu feʻl bir boʻgʻinli otlar bilan kelganida qoʻshilib yoziladi. Qiyoslang: *Yalniz **dikkat et**. Ateşin şiddeti sana mantiğındaki selameti **kaybettirmesin** (R.N.G.). Faqat diqqat qil. Olovning shiddati sendagi mantiqiy mushoxadani yoʻqotmasin. **Etmek** yordamchi feʻli ayrim bir boʻgʻinli soʻzlar ishtirokida kelganida, soʻz oxiridagi undosh ikkilanadi. Masalan: *Sıcağı duymuyordum ve aklımdan geçerdiklerim için nezaketten olsun özür dilemeğe gerek **hissetmiyordum** (R.H.K.). Issqni sezmayotgan edim va hayolimdan oʻtkazganlarim uchun, yoʻliga boʻlsa ham, uzr soʻrashga zaruriyat his qilayotgan edim. **Etmek** feʻli ayrim soʻzlar ishtirokida ishlatilganida soʻnggi boʻgʻin tarkibidagi unli tushirib qoldiriladi hamda ushbu soʻz yordamchi feʻlga qoʻshib yoziladi: [6, B. 12] **azim+etmek –azmetmek, bahis+etmek –bahsetmek, hüküm+etmek-hükmetmek, keşif+etmek-keşfetmek**. Masalan: *O senden çok **bahsetti** (R.N.G.). U sen haqingda koʻp gapirdi.***

*Üç yıldır Cava`da oturmaktadır; Tayfur ile beraber gelmişler; o yerinden **hazzetmiş** (R.H.K.). Uch yildan beri Javada yashamoqda, Tayfur bilan birga kelibdilar, o`sha yerdan mamnun bo`libdi. Nilgun`un bir hunerini daha **keşfetmekle** memnun oldum (R.H.K.). Nilgunning yana bir hunarini kashf etganim uchun hursand bo`ldim.*

Keltirilgan misollardagi **hazzetmek, altüst etmek, keşfetmek** leksemalari konteksga bogʻliq ravishda muayyan vaziyat, ahvol, sharoitni yuzaga keltirmoq semasini ifoda etgan.

Otlar ishtirokida kelagan **etmek** yordamchi fe`li bosh komponentdan anglashilgan tushunchaning amalga oshirilishi ma`nosini ifoda etadi: *Sana bir aydir yazmadım diye **şikayet ediyorsun** (H.E.A.). Senga bir oydan beri yozmadım, deb shikoyat qilyapsan.* Bu misoldagi **şikayet** –shikoyat so`zining mavhum tushunchalik semasini harakatga aylantirish, ya`ni harakat bajaruvchiga ma`qul tushmagan biron-bir ishga, holatga bo`lgan salbiy munosabatini ifodalash uchun qo`shimcha ravishda **etmek** leksemasi qo`llangan.

Bu yordamchi fe`l “yashamoq, umr ko`rmoq” ma`nolarini ifoda etishi mumkin: *Çocuk oynamadan **edemez**. Bola o`ynamasdan turolmaydi. İnsan susuz **edebilir mi?** Odam suvsiz yashay oladimi?*

“bir ishni qilmoq” ma`nosi ham **etmek** fe`lining ma`nolaridan biri sifatida e`tirof etiladi. Masalan: *Şimdi artık öğrendin... Ona göre hareket **edeceksin** (R.N.G.). Endi o`rganding. Shunga muvofiq harakat qilasan. Bu güzel mehtap gecesinde sizde unutulmaz bir hatıra bırakmaya elden geldiği kadar **gayret ederiz** (R.N.G.). Bu go`zal oydin kechada sizlarda unutilmas bir xotira qoldirish uchun qo`limizdan kelganicha **g`ayrat qilamiz** (R.N.G.)!* Demak **etmek** fe`li harakat-harakat, gayret-g`yurat mavhum otlari semalariga asoslangan holda muayyan harakatni amalga oshirish semasini anglatgan.

Etmek fe`li “ma`lum bir vaqtinchalik ish bilan mashg`ul bo`lmoq, shug`ullanmoq” ma`nolarini ifoda etish mumkin. Masalan: *Bir gün raslantılar gene bizi karşılaştırır, yatışmış olabiliriz; korkuzca **arkadaşlık ederiz!** Bir kuni bizni yana uchrashtiradi, o`shanda o`zimizga kelgan, tinchlangan bo`lishimiz mumkin, ko`qmay do`st bo`la olamiz.* Bu misolda **arkadaşlık** –do`stlik so`zi bilan **etmek** fe`li so`zlovchining doimiy bo`lmagan, balki, aksincha, malum bir muddatda yuzaga chiqqan harakat, holat ma`nosini ifodalaydi. Muayyan semali so`zlar ishtirokida kelgan **etmek** so`zi “biror kasb-hunar bilan mashg`ul bo`lmoq” semasini reallashtiradi. Masalan: *Ona Şanghay`da bir dana rastladım, sigara küllerinden anlam çıkarmak suretiyle **bavcılık ediyordu** (R.H.K.). Unga Shanxayda bir marta*

*duch keldim. Sigareta kuli yordamida fol ochar, folbinlik bilan shug`ullanardi. Alman subaylar **öğretmenlik ettiler** (R.H.K.). Nemis ofitserlari ustozlik qilishdi. Qayd etilgan ma`no **etmek** leksemasi kasb - hunar semali otlar, masalan, **bavıcılık-folbinlik, öğretmenlik**- o`qituvchilik so`zlari bilan ishlatilganida anlashiladi.*

“Biron –bir harakat, ish bilan shug`ullanmoq” semali **etmek** fe`li o`zi birikib kelgan so`zning ma`nosiga bevosita bog`liq ravishda quyidagi ma`no nozikliklarini reallashtirishlari mumkin:

Yetakchi komponentning ma`no ko`lami asosida **etmek** fe`li jismoniy harakat, ishni amalga oshirmoq mazmunini tashiydi: *Ben **telefon edeyim**, bavulların gönderilip gönderilmeğini sorayım, akşama **hareket edeceğını** de haber vereyim (R.H.K.). Men telefon qilay, sumkalarım jo`natilib-jo`natılmaganını so`rab-surishtiray, oqshomga yaqın yo`lga chiqishni xam xabar qilay.* Ayni gaplardagi telefon etmek, hareket etmek fe`llari jismoniy jihatdan biror ishni amalga oshirish mazmunini ifoda etadi.

Etmek fe`li bevosita matn, shuningdek, sintaktik qurshov asosida aqliy mehnat bilan shug`ullanish, aqliy ish semalarini ifodalaydi.

Masalan: *Bunları vapur yolcularından bir ispanyol bilgini bana okduğu kendi dilende bir kitaptan **tercüme ederek** söylüyor (R.H.K.). Bularni paraxod yo`lovchilardan bo`lgan bir ispan olimi ona tilidagi bir kitobdan tarjima qilib so`zlayapti. Demek ki Kabil`den donusumu **hesap etmiş**, beni çağırıyor (R.H.K.). Demakki Kabildan qaytishimni xisob-kitob qilgan, meni chaqirayapti.* Mazkur gapdagi **tercüme-etmek**- tarjima qilmoq, **hesap etmek**- hisoblamoq leksemalari xarakat bajaruvchining aqli, bilimi orqali amalga oshgan xarakatlarni bildiradi.

Makur yordamchi fel “amлга oshirmoq”, “yuzaga chiqmoq” “vujudga keltirmoq” semalariga ega bo`lishi mumkin. Masalan: *Küçük Hanımın, birine tutulduktan sonar o güne kadar yüksekten baktığı, hiçe saydığı evlatlık veya aşçı kadınla **dertortaklığı ve işbirliği etmesi** gibi ben de Tayfur`dan yardım umuyorum (R.H.K.). Kichik xonimning birovni sevib qolganidan keyin to o`sha kungacha*

yuqoridan qaragani, odam o`rnida ko`rmagan o`gay farzandi yoki oshpaz ayol bilan dardkashlik, hamkolik qilgani kabi men ham Tayfurdan yordam berishiga umid qilyapman. Keltirilgan gapdagi **etmek** fe`li ma`lum bir vaziyat, ya`ni dardkashlik, hamkorlik holatining yuzaga chiqishi semasini ifodalashga xizmat qilgan.

Xulosa. Misollar tahlili natijasida quyidagilarni xulosalashimiz mumkin: **Etmek** fe`li turk tilidagi yordamchi fe`llar orasida faolligiga ko`ra ikkinchi o`rinda turadi. Bu fe`l leksemasi yakka holda qo`llanilishi mumkin, lekin asosan keng ma`nodagi otlar ishtirokida keladi. Shuni e`tirof etishimiz zarurki, **etmek** fe`lining yakka qo`llanilishi ko`pincha kontekst talabiga ko`ra amalga oshadi. **Etmek** fe`li sintaktik qurshovi, konteksga va albatta unga birikkan tobe komponentning ma`nosiga bog`liq ravishda yigirmadan ortiq semani ifodalashi kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yhati:

1. Abduraxmonova M. O`zbek va turk tillarida ot kategoriyalarining talqini: Filol fan. Nomz ... dis. Avtoref. T., 2004.- 26 b.
2. Айляров Ш.С. Развёрнутые члены предложения в современном турецком языке.-М.: Изд. МГУ, 1974. - 227 с.
3. Atabay N., Kutluk İ., Özel S. Sözcük Türleri. - Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 1976. S.
4. Atabay N., Özel S., Ayfer Ç. Türkiye Türkçesinin Sözdizimi.-İstanbul: Papatya, 2003. -142 s.
5. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi. –S. 268.
6. Karay R.H. Nilgün. - İstanbul:İnkilap, 1986.-754 s.
7. Karay R.H. Memleket hikayeleri. - İstanbul: İnkilap:19.-s.
8. Örnekleriyle Türkçe Sözlük. –İstanbul: Doğan A.Ş., 2004, -C,3.-S.2159.